

JUSZTINGER János

PhD, adjunktus

PTE ÁJK*

DOI: 10.15170/DIKE.2023.07.02.17

**Adóreform és központi árszabályozás a 3. század gazdasági krízisében:
Diocletianus válasza az inflációs válságra¹**

***Tax Reform and Central Price Regulation in the Economic Crisis of the Third Century:
Diocletian's Response to the Inflationary Crisis***

*The absolute monarchy established by Emperor Diocletian (284–305) naturally meant centralization in financial administration as well. Diocletian's fiscal reforms – which fit into these reorganizations – primarily served to consolidate the empire's economic power in a period of extreme crisis. Among the monarch's several financial measures – in addition to the creation of a state monopoly on coinage – the tax reform of 301 can be considered the most determinative. In the same year, the emperor's provisions were supplemented by a special institution which clearly has a 'crisis law character' within the framework of free-market economy. The price maximization decree of Diocletian (*Edictum de pretiis rerum venalium*) was created specifically to solve or at least mitigate the economic crisis of the third century. While in previous centuries the value of Roman money was relatively constant, the main sign of the financial crisis of the time was precisely inflation. The aim of the study is to present the two most important elements of this comprehensive reform concept.*

Keywords: *Diocletianus, inflation, economic crisis, tax reform, central price regulation*

1. Bevezető gondolatok

A *Diocletianus* császár (284–305) által megteremtett abszolút monarchia természetesen centralizációt jelentett a pénzügyi igazgatásban is. Ezeknek az átszervezéseknek a sorába illeszkedő *diocletianusi* fiskális reformok mindenekelőtt a birodalom gazdasági erejének megszilárdítását szolgálták egy rendkívül válságos időszakban. Az uralkodó pénzügyi intézkedései közül – a pénzverés állami monopóliumának megteremtése mellett – éppen a 301-es adóreformja tekinthető a legmeghatározóbbnak. A császár ezirányú rendelkezéseit még ugyanebben az évben kiegészítette egy sajátos, piacgazdasági keretek között egyértelműen válságjoginak tekinthető intézmény is. A *diocletianusi* ármaximáló rendelet (*Edictum de pretiis rerum venalium*) már célzottan a 3. század gazdasági válságának a megoldása vagy legalábbis a csillapítása érdekében született meg. Míg ugyanis a korábbi évszázadokban a római pénz értéke viszonylagosan állandó volt, a kor finánciális krízisének legfőbb jele éppen az infláció volt. A következőkben ennek az átfogó reformkoncepciónak a két említett, legfontosabb elemét vesszük górcső alá.

* ORCID ID: 0009-0008-8190-5552.

¹ A tanulmány átdolgozott változata a „*Vetus et Novum Testamentum jogi relevanciája. Párbuszámok jogi kultúránk zsidó-keresztény és római jogi gyökerei között*” című konferencián 2023. június 9-én elhangzott előadásnak.

2. Diocletianus adóreformja

A vizsgált időszakban az egész birodalmat sújtó gazdasági válsághelyzetben² bekövetkező árucserforgalom-visszaesés természetesen az adóbevételek csökkenésével is együtt járt. Miután az adminisztratív és a hadügyi reformok jelentős költségeket emésztettek fel, a pénzügyi stabilitás megőrzése érdekében elkerülhetlenné vált az adó-, illetve adóigazgatási rendszer strukturális átalakítása is.

A megelőző évszázadokhoz képest³ az adórendszerben a következő nagyobb változás éppen a 3–4. század fordulóján (*Diocletianus*, majd *Constantinus* császárok uralkodásának idején) következett be.⁴ A principátus időszakát jellemző indirekt adók a gazdasági válsághelyzetben fokozatosan elvesztették korábbi jelentőségüket, a *diocletianusi* adórendszer így elsősorban az állami egyenes adókkal írható le. A fő bevételi forrást ezek körében a megelőző időkben csupán – Róma városa, illetve a tisztviselői kar ellátása és a hadikiadások fedezése érdekében – alkalmoszerű terményadóként kivetett *annona* jelentette, amely tehát rendszeres, a nagymértékű infláció miatt főszabályként természetben (élőállat, termény, bor, fa stb.) lerovandó állami egyenes adóvá fejlődött.⁵ A többi adónemet messze túlszárnyalva az állami bevételek mintegy 90-95 %-át tette ki az ebből befolyó jövedelem. A római polgárokat eredetileg ugyan nem terhelte az adófizetési kötelezettség, de a későbbiekben - már a 4. század elején - kiterjesztették egész Itália területére.

Ami az adókvetés módját illeti, a későrómai agráradóztatás a *diocletianusi* reformok nyomán a földadó-fejadó (*ingatio-capitatio*) egymást kiegészítő, kettős rendszerére épült, ezzel teljesen új alapokra helyezve az adókezelést.⁶ Általánosságban elmondható, hogy – már 297-től kezdve – ötévente mérték fel a birodalom vagyoni helyzetét, amely mind a *ingatio*, mind pedig a *capitatio* meghatározásának alapjául szolgált. Az ötéves periódusonként természetben megállapított közterhek pénzbeni egyenértékét évente adták meg. Az adókvetés, illetve beszedés alapjául a *inga* és a *capita*, azaz a föld- és személyi adóegységek szolgáltak. Eszmei adóalapot jelentett tehát mindenekelőtt a *ingum*, az a termőföldegység, amelyet egy fogattal bíró *colonus* képes megművelni, illetve amely az eltartásához elegendő. Ennek nagysága több tényezőtől (a föld jövedelmezőségétől, minőségétől, a termelési ágtól) függően birtokonként változó volt. *Diocletianus*nál például 5 *ingerum* szőlőskertnek vagy 20 *ingerum* szántóföldnek felelt meg. Egységes adómértékről mindazonáltal a dominátus teljes időszaka alatt sem beszélhetünk a *ingatio terrana* esetén, *diocesis*enként eltérő számítási módokat alkalmaztak, több helyütt a *capitatio*val is kombinálták.⁷ A személyi adóegységet jelentő *caput* egy *colonus* (elméleti) munkaerejének értékével volt egyenlő, de eltérő számú tényleges munkást foglalhatott magában, státusztól, kortól, nemtől

² A kérdéskörhöz lásd: VISKY, Spuren der Wirtschaftskrise der Kaiserzeit in den römischen Rechtsquellen 11–19; HAMZA, Gazdaság és jog kapcsolata a császárkori római birodalomban 412–417. Az újabb külföldi irodalomból lásd: CARLÀ – MARCONE, Economia e finanza a Roma 133–139.

³ A principátus korának adórendszeréről és adóigazgatásáról áttekintően, további irodalommal a szerzőtől lásd: JUSZTINGER, Az adóigazgatás római jogi előképei II 79–84.

⁴ Áttekintően lásd: BÜCHER, Die diokletianische Taxordnung 189–219. A dominátus korának adórendszeréről a legújabb hazai irodalomból ld. SZILOVICS, Az adózás eredetéről 180–187.

⁵ Vö.: SZILOVICS, Az adózás eredetéről 180.

⁶ Ehhez az újabb irodalomból ld. BOEK, Taxation in the Later Roman Empire 63–83. A *capitatio-ingatio* rendszerének elemzését a hazai irodalomból ld. VÁRADY, Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik 307–314.

⁷ PÓKECZ KOVÁCS, Pénzügyi igazgatás a dominatus korában 111.

függően. Az adóalanyok – változó adómértékek szerint – 14-65 éves magánszemélyek voltak, a földműveseken túl rendkívül széles körben meghatározottan. Így fejadót voltak kötelesek fizetni például a katonák és meghatározott *municipiumok* lakói is. A városi lakosságot terhelő, évente meghatározott összegű adót *capitatio plebeiana* neveztek. A rendes adónemek mellett a rendkívüli adóterhek széles köre is sújtotta az egyes társadalmi rétegeket. Így említhető például a szenátorok különadója, vagy az ötévente kivetett iparűzési adó (*collatio lustralis*).⁸

Ami az adóigazgatás szervezetrendszerét illeti, mindenekelőtt ki kell emelnünk azt a szakirodalomban *communis opinio*ként hangsúlyozott megállapítást, miszerint a dominátus korabeli adóztatás rendkívül cizellált és árnyalt rendszere a rendelkezésre álló primer források szűkössége miatt csak korlátozottan tárható fel.⁹ Annyi bizonyos, hogy a több provinciát is magában foglaló 12 (később 14) *dioecesis*re tagolódo birodalomban Itália elvesztette a korábbi kiváltságos helyzetét, s ez az adóztatásban is érvényesült. A pénzügyi igazgatás helyi szintű átszervezése *Diocletianus*, míg a központi hivatalok kialakítása már az őt a trónon követő *Constantinus* császár uralkodásához (306–327) köthető. Fontos kiemelni, hogy e szervek szigorú alá-fölérendeltségi viszonyban álltak egymással, császártól delegált hatáskörüket hierarchikus és totálisan bürokratizált rendben, az önkormányzatiságnak teret nem engedve gyakorolhatták. Az apparátus tagjait császári nyílt paranccsal nevezték ki, valamennyiük a rangosztályi besorolásuknak megfelelő – a pénzromlásra tekintettel természetbeni – javadalmazást (*annonae*) kapott.¹⁰

A területi szintű pénzügyi igazgatással összefüggésben hangsúlyozandó, hogy már *Diocletianus* átszervezte a tartományi fiskális adminisztrációt, majd az itt kialakított rendszert kiterjesztette a későbbiekben létrehozott *dioecesis*ekre is. A *procuratorok* korábbi pénzügyi feladatait¹¹ megosztotta a *rationalis summarum* és a *magister rei privatae* között. Előbbi kezdetben a *dioecesis*eken belül a pénzügyi igazgatás felelős vezetőjeként teljeskörű hatalommal bírt, utóbbi pedig az uralkodói magánvagyon kezelését irányította. A *dioecesis*eket összefogó négy *praefectura* élén álló *praefectus praetorio* hatáskörei közül az adókezelés szempontjából az államkincstártól elkülönülten működő ún. *arca praetoria* felügyelete volt meghatározó, mert ennek a pénztárnak a bevételeit már az új adónemek, a *ingatio-capitatio* rendszerében kivetett közterhek gyarapították.¹²

Ami a *municipiumok* adóztatását és a helyi (városi) adókat illeti, meg kell jegyezzük, hogy az erősen központosított államberendezkedés keretei között a korszakban települési öngazgatásról csak megszorításokkal beszélhetünk. Az ekkor már nem választott, hanem a városi tanács által kinevezett településvezetők (*duoviri*) fő feladata az adóigazgatás vonatkozásában az adók behajtásáról való gondoskodásra korlátozódott.¹³

A *diocletianusi* igazgatásszervezési reformok igen fontos elemeként kell szót ejtenünk az *indictio* adókiivetési intézményéről. Ez tulajdonképpen nem volt más, mint egy császári parancs nyomán

⁸ További irodalommal lásd: GOFFART, Caput and colonate.

⁹ FÖLDI (szerk.), Összehasonlító jogtörténet 259.

¹⁰ Áttekintően lásd: KELEMEN, A birodalom kormányzása, *passim*.

¹¹ A principátus idején kialakult rendnek megfelelően az egyes tartományokban a dominátus időszakában hosszú ideig a *procuratorok* voltak a pénzügyi igazgatás területi vezetői. Az adókezeléssel összefüggésben kiemelendő az adószedők kinevezésével, illetve az adócsalók, egyéb visszaéléseket elkövetők letartóztatásával, az adókönyvek ellenőrzésével és az azokból készített összefoglalóknak a *dioecesis*ek felé való továbbításával kapcsolatos adminisztratív jogköreik.

¹² Lásd erről részletesebben: JUSZTINGER, Az adóigazgatás római jogi előképei II 86–88.

¹³ BENEDEK – PÓKECZ KOVÁCS, Római magánjog 47.

végbemenő rekvirálás,¹⁴ amely az *annona* rendszerítésével vált általános jellegűvé. Tulajdonképpen a közjogi alapon, felségjogon nyugvó, császári utasításra történő adóikvetéssel azonosítható, bár forrásainkban többjelentésű fogalomként van jelen. Így jelenthette magát az adóikvetést elrendelő császári rendelkezést, az adóztatás alapjául szolgáló elszámolási periódust, végül átfogóan a jogszerűen beszedett adóteleket is jelölhette (szemben a *superindictummal*, azaz a jogellenesen ikvetett közterhekkel).¹⁵ Az *indictio*n alapuló birodalmi szintű igazgatásfinanszírozási rendszer elsősorban a tartományokból befolyó bevételekre koncentrált, azzal a céllal, hogy a provinciabeliek adók és egyéb közterhek útján biztosítsák az ott állomásozó légiók és hivatali apparátus javadalmazását és ellátását.

3. Diocletianus sikertelen árstopkísérlete: Edictum de pretiis rerum venalium

A 3. század – a pénz vásárlóerejének folyamatos, korábban soha nem tapasztalt mértékű csökkenésével együtt járó¹⁶ – gazdasági krízise *Diocletianus* uralkodása idején csakhamar magával hozott egy olyan válságjogi intézményt,¹⁷ amellyel a központi kormányzat a vevő érdekében a piaci viszonyokat jelentősen torzítva avatkozott be a felek kölcsönös alkufolyamatába. A 301-ben kiadott árszabályozó császári rendelet, az *Edictum de pretiis rerum venalium*¹⁸ volt az árképzésbe való központi beavatkozás legdirektebb megnyilvánulása a római jogban.

Az *edictum* a *Diocletianus*-féle pénzreformmal együtt egy átfogó szabályozási koncepció részét képezte.¹⁹ A jelzett inflációs környezetben utóbbi – egy a rendeltetését ténylegesen betölteni képes fizetőeszköz bevezetése érdekében – valóban elkerülhetetlen volt.²⁰ A koncepció másik elemeként megjelenő központi árstop megítélése viszont már korántsem ilyen egyértelmű. Bár az *edictum* hatálya formálisan az egész birodalomra kiterjedt (*totius orbis nostri, universo orbi*), azt magára nézve valamennyi társcsászár kötelezőnek ismerte el, ténylegesen mégis csak a *Diocletianus*nak közvetlenül alárendelt provinciákban érvényesült.²¹ Időben is csupán öt évig, a császár lemondásáig volt hatályban.²²

A rendelet részletesen és rendszerezetten felosztva határozta meg számos termék maximális vételárát, sőt nem egy esetben még a munkabéreket is maximalizálta, ezek túllépésekor pedig komoly – akár halálbüntetéssel is fenyegető – szankciókat rendelt.²³ Sajátos módon mégsem tekintette érvénytelennek azon szerződéseket, amelyek megszegték az *edictumot*.²⁴ A *diocletianusi*

¹⁴ FÖLDI (szerk.), Összehasonlító jogtörténet 259.

¹⁵ Vö.: HEUMANN – SECKEL, Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts 260.

¹⁶ Ugyan a klasszikusnak tekinthető, *Visky Károly* által megfogalmazott nézet a vizsgált időszakra jellemző pénzromlás mértékéről más gazdaságtörténeti kutatások alapján megdőlni látszik, a III. század gazdasági válságának központi elemét – elsősorban 253 – 268 között, *Gallienus* uralkodása idején – mégiscsak a pénz vásárlóerejének csökkenése jelentette. Vö.: VISKY, Die Proportionalität von Wert und Preis in der römischen Rechtsquellen 381–382. JONES, Inflation under the Roman empire 298–301; BELLEFONDS, Un modèle monétaire pour l'économie de l'Empire romain au IIIe siècle de notre ère 561–586; CALLU – BARRANDON, L'inflazione nel IV secolo 559–599.

¹⁷ A témakörhöz a szerzőtől ld. még JUSZTINGER, Válságjogi intézmények a római adásvételnél 175–182. Hatályos jogi párhuzamokkal legújabbán ld. SZENTES, Gazdasági válság és adásvétel a római jogi előképek fényében 14–24.

¹⁸ Az eddigi legteljesebb szövegkiadást ld. LAUFFER, Diokletians Preisedikt.

¹⁹ Vö.: VISKY, Spuren der Wirtschaftskrise der Kaiserzeit in den römischen Rechtsquellen 19–23.

²⁰ Ehhez lásd: DE MARTINO, Wirtschaftsgeschichte des alten Rom 420–424.

²¹ Thracia, Hellas, Egyiptom és az ázsiai tartományok.

²² WACKE, Circumscribere, gerechter Preis und die Arten der List 192.

²³ LAUFFER, Diokletians Preisedikt 96. Vö. CORCORAN, The empire of the tetrarchs 232.

²⁴ Vö.: PLATSCHKEK, Bemerkungen zur Datierung der laesio enormis 407.

rendelet bürokratikus sematizmusa – amely sok esetben figyelembe sem vette a gazdasági adottságokat, a reális piaci árakat – eredményezte azt, hogy a rendelkezés éppen ellenkező hatást váltott ki, mint amelyet el kívánt érni.²⁵ Nem csupán gazdasági, hanem társadalmi hatásai is negatívak voltak, annak ellenére, hogy ez az intézkedés a *laesio enormis* előírásával ellentétben²⁶ nem az eladót, hanem a vevőt próbálta védelemben részesíteni a gazdasági krízis hátrányos következményeivel szemben.

Azok az élelmiszerek, amelyek előállítását a véletlen természeti események (pl. az időjárás, állatjárványok) nagyban befolyásolták, jellemzően eltűntek a piacról, hiszen megtermelésük általában többbe került, mint az *edictum*ban foglaltak szerinti lehetséges bevétel. Így a rendelkezés az átlagosnál is jobban sújtotta a mezőgazdaságból élőket. A rendkívül alacsonyan meghúzott gabonaárak teljesen ellehetetlenítették őket. Ezzel szemben a nemesfémekkel kereskedőknek sokkal kedvezőbb értékesítési feltételeket garantált: a maximált árakat ebben a vonatkozásban ugyanis nem a piaci értékre tekintettel szabták meg. Az önkéntes jogkövetés helyett a rendelet betartatását legtöbbször csak állami kényszer útján sikerült elérni. Ennek hiányában az árak még inkább elszabadultak, és egyes termékek megfizethetlenné váltak.²⁷

4. Záró gondolatok

E rövid tanulmányban a 3. század inflációs gazdasági krízisének megoldása érdekében bevezetett – a központi kormányzati gazdaságpolitika válságjogi eszközeiként megjelenő – *diocletianusi* fiskális reformok egyes elemeit tekintettük át vázlatosan. A római állam működésében már a 3. század

²⁵ LAUFFER, Diokletians Preisedikt 4., továbbá: GRÜLL, A Római Birodalom gazdasága 323–324.

²⁶ A felek kölcsönös alkuját az eladó érdekében „felülíró”, s az áron alul értékesített ingatlanok adásvételi megállapodásaitól a *venditor* számára utólagos elállási jogot biztosító *laesio ultra dimidium* (elterjedtebb, de nem forrászerű középkori kifejezéssel *laesio enormis*) előírása ugyancsak beilleszthető a válságjogi intézmények sorába, sőt, Hamza Gábor (HAMZA, Gazdaság és jog kapcsolata a császárkori római birodalomban 413.) egyenesen a diocletianusi gazdaságpolitika szükségszerű következményének tekinti a szabályt, de figyelemmel arra, hogy a romaniztikában uralkodónak tekinthető nézet szerint e szabály csak a *justinianusi* jogban vált általános érvényűvé, ezúttal csak *per tangentem* teszünk róla említést. Tény, hogy a *laesio ultra dimidium* a primer forrásokban *Diocletianus* és *Maximianus* által 285-ben, valamint 293-ban kibocsátott két *rescriptum*ban (CJ. 4, 44, 2 és CJ. 4, 44, 8) tűnik fel elsőként, így ezek azok a császári rendelkezések, amelyek – úttörő módon – beemelik a *pretium*ot, pontosabban annak az áru értékéhez viszonyított csekély mértékét ama tényezők közé, amelyek fennállása esetén – meghatározott körben – az adásvételi szerződés felbonthatóvá vált. Az előírás válságjogi intézményként azonban eredetileg csupán egy különleges sérelem, egy az eladóra nézve kivételesen rossz alku speciális kezelésére szolgált. Az előírás generalizálása minden bizonnyal *Justinianus* kompilátorainak köszönhető, szélesebb körű – ingó dolgokra, a vevő érdekében is alkalmazható – adásvételi elvvé pedig csak a középkori továbbélés során válik. Ekkor fogalmazódott meg ugyanis a kanonisták hatására a *iustum pretium* kívánalma, amelyet később már nem csupán az adásvételi szerződésre, hanem minden visszerthes kötelekre alkalmaztak, abban az értelmében, hogy a szolgáltatás-ellenszolgáltatás között nem lehetséges nagymértékű eltérés. Az antik *laesio enormis* szabálya tehát csak középkori, mindenekelőtt kánonjogi fejlődése során alakult át az eladó érdekében válsághelyzetben gyakorolt egyedi kedvezményből a szerződési privátautonómiába való közhatalmi beavatkozás általános eszközévé, doktrínájává. A *justinianusi Codex*ben szereplő két császári *rescriptum* – a maga merev „*dimidia pars*” kritériumával – az első, kezdetlegesnek tekinthető, de fontos lépés volt a szabad alkuban megnyilvánuló szerződési szabadság és a gyengébb, kiszolgáltatottabb fél védelmében alkalmazott méltányosság közti optimális egyensúly megtalálása felé. Az értékegyensúly és ezen keresztül az igazságosság, méltányosság felbomlásának beavatkozást igénylő, sérelmesnek tartott mértéke ugyan koronként és jogrendszerenként jelentősen eltért egymástól, de az ókori római jogi előírás és az alapgondolat, hogy a jogi szabályozás egy bizonyos ponton túl nem engedheti meg a szolgáltatás és ellenszolgáltatás közötti feltűnő értékkülönbséget, az európai magánjog későbbi fejlődése során is komoly szerepet kapott. A *laesio ultra dimidium* (*laesio enormis*) antik jogintézményéhez, továbbá gazdag külföldi és hazai szakirodalmához ld. a szerzőtől JUSZTINGER, A vételár a római adásvételnél 119–132.

²⁷ Vö.: JUSZTINGER, Válságjogi intézmények a római adásvételnél 179–180.

második felétől jelentkező, a századfordulóra már-már kezelhetetlenné erősödő pénzügyi zavarok fő eredője egyszerűen leírható: a központi kiadások növekedését az állami bevételek folyamatos csökkenése kísérte. Mindezeket a problémákat a principátus államberendezkedésének pénzügyi igazgatási keretei között hatékonyan megoldani nem lehetett. Erőteljes centralizációra volt szükség e területen is, amely reformok véghezvitelére a *Diocletianus* trónra lépésével formálódó, központosított császári adminisztráció, a dominátus államszervezeti megújulása kínált remek alkalmat. A pénzügyi stabilitás megőrzése érdekében elkerülhetetlenné vált az adó-, illetve adóigazgatási rendszer strukturális átalakítása, amelynek alapvonalait a válságkezelés szempontjából hatékonyan fektette le a *diocletianusi* pénzügyi kormányzat. Éppen annak a(z) – elsődlegesen a magánjogot jellemző – gyakorlatorientált és pragmatikus szemléletnek köszönhetően volt képes a felmerülő financiaális nehézségekre adekvát és hatékony megoldásokat találni, amely a *ius Romanum* évezredes ókori történetét meghatározta, így végső soron nem csupán a magán-, de a közjog, közelebbről az igazgatásszervezés területén is jól tetten érhető.

Ami a pénzügyi-gazdasági reform másik elemeként megjelenő, már *expressis verbis* válságjogi intézménynek tekinthető ármaximáló rendeletet illeti, megállapíthattuk, hogy azt a magánszemélyek közötti szerződéses kapcsolatokba való központi beavatkozás legdirekttbb megnyilvánulásaként értékelhetjük. Míg pénzreformra egy a rendeltetését valóban betölteni képes fizetőeszköz érdekében feltétlen szükség volt, az *Edictum de pretiis rerum venalium* megítélése már korántsem ilyen egyértelmű. E közvetlen, közjogi eszközökkel történő intervenció a szerződéses viszonyokba, a kereskedelmi kapcsolatok működéséhez elengedhetetlen szabad alkufolyamatba nem csupán a kitűzött jogalkotói célt nem tudta érni, de kudarcának a császár és politikai rendszere bukásában is döntő szerepe volt. Eredménytelensége egyben arra is rámutat, hogy a vételár a maga szerepét az adásvételi szerződés lényeges alkatrészeként csak akkor töltheti be, ha a felek kellő szabadságot kapnak annak mértéke megállapítását illetően. Csak a – megfelelő jogi garanciákkal körülbástyázott – kölcsönös alkufolyamatok eredményezhetnek olyan, az áru tényleges ellenértékének tekinthető vételárat, amely mindkét szerződő partnernek megfelel, és így érdekében áll az ügyletet megkötni.

A kellékszavatosság hosszú évszázadok alatt kialakult szabályaitól kezdve az *aedilisi edictumok*on és – mint a méltányosság alkalmazásának civiljogi eszközén – az eseti bírói árméréséklés lehetőségén át egészen a *bona fides*ig számos tényező bizonyítja: a római jog annak ellenére, hogy antik fejlődésének egyetlen szakaszában sem követelte meg a vételár és az áru objektív értéke közti teljes ekvivalenciát, már a klasszikus kortól kezdve figyelmet fordított a vételár igazságosságára. A *Diocletianus* korát megelőző szabályozás ugyan nem avatkozott be direkt módon a *pretium* meghatározásának folyamatába, azonban a *bona fides* vezérlő elvének megfelelően, az alkufolyamat szabályozott keretek között tartásával egyben megakadályozta annak parttalaná válását is. A korlátlan szerződési szabadság és a felek kontraktuális akaratát szűk határok közé szorító részletes előírások, mint egy széles skála két végpontja közt, az ókori Rómában hosszú fejlődés eredményeként sikerült egy olyan, a gyakorlatban is működőképes rendszert kidolgozni, amely nem csupán a forgalombiztonság igényeit elégítette ki, de kellő teret engedett a piaci erők érvényesülésének is.

Gazdasági válsághelyzetekben kiváltképp szükség van a megfelelő jogi garanciákra, adott esetben a szolgáltatás és ellenszolgáltatás közti feltűnő értékegyenlőtlenséget kiküszöbölő intézkedésekre is, hogy az igazságtalanul előnyhöz jutó féllel szemben a másik szerződő partnert a

jogrend védelemben részesítse, de a felek magánautonómiájába való központi beavatkozás sohasem lehet korlátlan.

Felhasznált irodalom

- BELLEFONDS, Xavier Linand de: Un modèle monétaire pour l'économie de l'Empire romain au IIIe siècle de notre ère. *Revue historique de droit français et étranger* 1980/58. sz. 561–586.
- BENEDEK Ferenc – PÓKECZ KOVÁCS Attila: Római magánjog. 5. kiadás, Budapest – Pécs 2017
- BOEK, Johannes Alexander (Sander): Taxation in the Later Roman Empire. A Study on the Character of the Late Antique Economy. Leiden 2008
- BÜCHER, Karl: Die diokletianische Taxordnung vom Jahre 301. *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft* 1984/50. sz. 189–219.
- CALLU, Jean-Pierre – BARRANDON, Jean-Noël: L'inflazione nel IV secolo (295 – 361) e il contributo delle analisi. In: GIARDIANA, Andrea (ed.): Società romana e impero tardoantico. I. Istituzioni, ceti, economie. Rome – Bari 1986. 559–599.
- CARLÀ, Filippo – MARCONE, Arnaldo: Economia e finanza a Roma. Bologna 2011
- CORCORAN, Simon: The empire of the tetrarchs. Imperial pronouncements and government, AD 284 – 324. New York 2000
- DE MARTINO, Francesco: Wirtschaftsgeschichte des alten Rom. München 1991²
- FÖLDI András (szerk.): Összehasonlító jogtörténet. Budapest 2014²
- GOFFART, Walter: Caput and colonate. Towards a history of late Roman taxation. Toronto 1974
- GRÜLL Tibor: A Római Birodalom gazdasága. Budapest 2017
- HAMZA Gábor: Gazdaság és jog kapcsolata a császárkori római birodalomban. *Jogtudományi Közlöny* 1995/9. sz. 412–417.
- HEUMANN, Hermann Gottlieb – SECKEL, Emil: Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts. 10. kiadás, Graz 1958
- JONES, Arnold Hugh Martin: Inflation under the Roman empire. *The Economic History Review* 1953/3. sz. 293–318.
- JUSZTINGER János: A vételár a római adásvételnél. Budapest – Pécs 2016
- JUSZTINGER János: Az adóigazgatás római jogi előképei II. Adótörténeti szemelvények a római császárkorból (Kr. e. 27 – Kr. u. 476). *Jura* 2020/1. sz. 79–97.
- JUSZTINGER János: Válságjogi intézmények a római adásvételnél. Felentüli sérelem és központi árszabályozás. In: BOÓC Ádám – PÓKECZ KOVÁCS Attila (szerk.): Studia in honorem 65. Éva Jakab. Budapest 2023, 175–182.
- KELEMEN Miklós: A birodalom kormányzása. A Késő-római Birodalom közszolgálati – jogi források elemzése alapján. Budapest 2007
- LAUFFER, Siegfried: Diokletians Preisedikt. Berlin 1971.
- PLATSCHKE, Johannes: Bemerkungen zur Datierung der laesio enormis. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung* 2011/128. sz. 406–409.
- PÓKECZ KOVÁCS Attila: Pénzügyi igazgatás a dominatus korában. *Jura* 2016/1. sz. 108–119.
- SZENTES Dalma: Gazdasági válság és adásvétel a római jogi előképek fényében. In: BUJTÁR Zsolt et al. (szerk.): A válságkezelés gazdasági és jogi eszközei. Konferenciakötet – válogatott tanulmányok. Pécs 2023, 14–24.
- SZILOVICS Csaba: Az adózás eredetéről. Az adórendszerek ősi gyökerei. Budapest 2021
- VÁRADY László: Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik. A római birodalom utolsó évszázada (376 – 476). Budapest 1961
- VISKY Károly: Die Proportionalität von Wert und Preis in der römischen Rechtsquellen des III. Jahrhunderts. *Revue internationale des droits de l'antiquité* 1969/16. sz. 355–388.
- VISKY Károly: Spuren der Wirtschaftskrise der Kaiserzeit in den römischen Rechtsquellen. Bonn – Budapest 1983
- WACKE, Andreas: Circumscribere, gerechter Preis und die Arten der List. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung* 1977/94. sz. 184–246.